

שוכני המערות של טריפוליטניה

מרומנטיקה לאתנוגרפיה
ותולדות עם ישראל

המושג שוכני המערות של טריפוליטניה היה ידוע בתקופת העלייה הגדולה לאחר קום המדינה. הוא משך את תשומת הלב של קבוצות שונות, כמו עובדי הסוכנות היהודית וחוקרי העלייה, ואף הופיע מדי פעם בעיתונות היומית. למרות השימוש במונח הרחב טריפוליטניה, הכינוי שוכני מערות מכוון לחבל ארץ ספציפי, לחבל הג'ריאן (Gharian). בתקופת העלייה מלוב מנתה האוכלוסייה היהודית באזור כ־500 נפש, שישבו בשלושה מקומות: בעיר ג'ריאן עצמה (כ־100 אנשים), בטיגרינה, ששכנה כ־4 ק"מ מדרום לעיר המחוז (כ־300 אנשים), ובכנעבאס, ששכנה כ־14 ק"מ מצפון לעיר המחוז (כ־100 אנשים). למרות הממדים הצנועים של קבוצה זו, הדימוי של שוכני המערות הכה שורש בין הדימויים הרומנטיים שתיארו את העולים מארצות האסלאם באותם ימים, כגון יהודי הרי האטלס שבמחוקו או החבאנים שבמזרח תימן, הרחק מיתר יהודי תימן.

* מאמר זה מבוסס על הרצאתי בערב עיון בשם 'יהודים בחגווי הסלע בג'ריאן שבלוב', שהתקיים לרגל פתיחת תערוכת תצלומים מעיזבוננו של העיתונאי עמוס גורדון² ל"ערב העיון" מטעם מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח ומרכז מורשת יהודי לוב', התקיים במרכז באורייהודה ב־14 בדצמבר 2009. אני אסיר תודה לאילנה גולדברג, יהושע גולדברג, גיל גורדון, זהר דבש, דיסי חג'ל ויעקוב חג'ל-לילוך, שתרמו לעיבוד זה של ההרצאה.

המושג שוכני המערות והקבוצה שהוא מתאר הופיעו בספרות עוד לפני עלייתם של יהודי הג'ריאן לארץ. ליהודי אירופה וארץ-ישראל בתקופת היישוב היה הדימוי מוכר מכתביו של הסופר, ההרפתקן והחוקר נחום סלושץ. סלושץ, יליד 1872 (על פי הערכה), גדל באודסה והשתייך לחוג שהצמיח מתוכו גדולי תרבות ישראל, כגון חיים נחמן ביאליק, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי ויוסף קלוזנר. לימים יצא לפריז ללימודי המזרח, וביקר בארצות המגרב כדי לעמוד על מצב היהודים שם.¹ בכיקורו הראשון בטרנפולי, בשנת 1906, פקד את מרבית המקומות בלוב שהיו בהם יהודים, כולל אזור הג'ריאן, והוא דיווח על אזור זה ועל אזורים אחרים בצפון אפריקה, תחילה בצרפתית ואחר כך בעברית. ראויים לציון במיוחד מסה ארוכה שהופיעה בכתבי-העת 'רשומות' בשנת 1926,² וספרו באנגלית 'מסעות בצפון אפריקה', שפורסם בארצות-הברית בשנת 1927.³ מהדורה שנייה של ספר זה יצאה בשנת 1944, מן הסתם בעקבות הכיבוש של צפון אפריקה על ידי כוחות בעלות-הברית, שעורר את עניינם של האמריקנים באזור זה.

כשלושים שנה לאחר מכן, כאשר המחקר על חיי היהודים בארצות המזרח קיבל תנופה בישראל, זכו חיבוריו של סלושץ לתשומת לב מחודשת. במקרה של יהדות טריפוליטניה התברר שחלק נכבד מהחומר שהציג סלושץ מקורו בקשריו עם חכם מקומי, יליד טריפולי, מרדכי הכהן (1856-1929).⁴ הכהן הוא המחבר של 'הגיד מרדכי', חיבור מקיף על תולדות יהודי לוב, הנהגותיהם ומוסדותיהם הכולל חלק על היהודים השוכנים בקהילות קטנות, שהכהן כינה

1 על סלושץ ראו: גולדברג, המזרחי (אנגלית). מאמר זה הוא הרחבה של מאמר מוקדם בעברית, ראו: גולדברג, המזרחי (עברית).

2 סלושץ, בהרר. כתבי-העת 'רשומות' נוסד באודסה כ'מאסף לדברי זכרונות, לאתנוגרפיה ולפולקלור בישראל', ועורכיו היו אלתר דרויאנוב, יהושע טנא רבניצקי וחיים נחמן ביאליק. לאחר מכן עבר לארץ-ישראל. ראו: קיל.

3 סלושץ, מסעות.

4 תאריך פטירתו המדויק של מרדכי הכהן אינו ידוע. באחד מפרסומיו ציין סלושץ כי הוא נפטר בתרפ"ג (1923), ראו: סלושץ, מסעי, א, עמ' 251; אך בחלק השני של ספרו, שפורסם כחמש שנים לאחר החלק הראשון, ציין כי נפטר בשנת 1931, ראו: שם, ב, עמ' 214. גם בקובץ של זוארץ ואחרים, עמ' 84, נדפס כי נפטר בתרפ"ג, אך לדעתי תאריך זה מוקדם מדי. בעותק של הספר של זוארץ ואחרים אשר בידי, ואשר קיבלתי מ'ועד קהילות לוב', תוקן התאריך בעיפרון ל'ט"ז מנחם אב תרפ"ט, ותאריך זה נראה לי סביר יותר. ראו: גולדברג, המזרחי (אנגלית).

1 נערות מקהילת יהודי ג'ריאן, עוסקות בעבודות הבית (הכנת זרדים לבעירה והשגחה על תינוקות), ג'ריאן, לוב, 1947, כל התצלומים במאמר הם מתוך סדרת תצלומים שצילם העיתונאי עמוס גורדון, ושתרמה אלמנתו אסתר ל'ארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב',

אורייהודה

מוגן בזכויות יוצרים

כפרים. בעת ביקורו של סלושץ בלוב בשנת 1906 היה הכהן קרוב לסיום כתיבת החיבור. בשנות העשרים ראה אור חלק מכתב־היד באיטלקית,⁵ והספר פורסם במלואו בעברית בשנת 1978.⁶ שנתיים לאחר מכן הופיע באנגלית תרגום של החלק השלישי של הספר, המתמקד ביהודים בכפרים, ושל החלק הרביעי, המתאר בקצרה את הכיבוש האיטלקי.⁷ הכהן שימש לסלושץ כמורה דרך במסעותיו בלוב אך גם הושפע ממנו. השפעה זו ניכרת בתיאורים המדוקדקים של חיי היהודים בכפרים ההרביים, שהלהיבו את דמיונו של סלושץ. הכהן הכיר חלק מהכפרים האלה קודם לביקורו עם סלושץ בהם, שכן עסק שם במסחר, אך נראה שהתלהבותו של סלושץ השפיעה עליו להקדיש להם תשומת לב מעמיקה יותר בחיבורו.

החלק השלישי של ספרו, הדין ביהודים הגרים בכפרים, נחלק לעשרים ואחד פרקים קצרים, שהכהן כינה סימנים. בשנים עשר סימנים עסק ביהודים שגרו סמוך לעיר יפן בג'בל נפוסה, אזור הררי ממוזק לחבל הג'ריאן שייחודו בכך שכרבים מכפרי המוסלמים בו נשתמרה שפה ברברית. לאחר התיאור של יהודי יפן הקדיש הכהן שני סימנים עוקבים לחבל הג'ריאן, שדיברו בו ערבית בלבד, והדגיש פעמיים שרוב המנהגים של היהודים בחבל ארץ זה דומים לאלו של אחיהם ביפן. ליתר הכפרים בלוב שישבו בהם יהודים — כולל העיר בנגזי שבקירנאיקה — הקדיש הכהן רק סימן אחד או פחות.

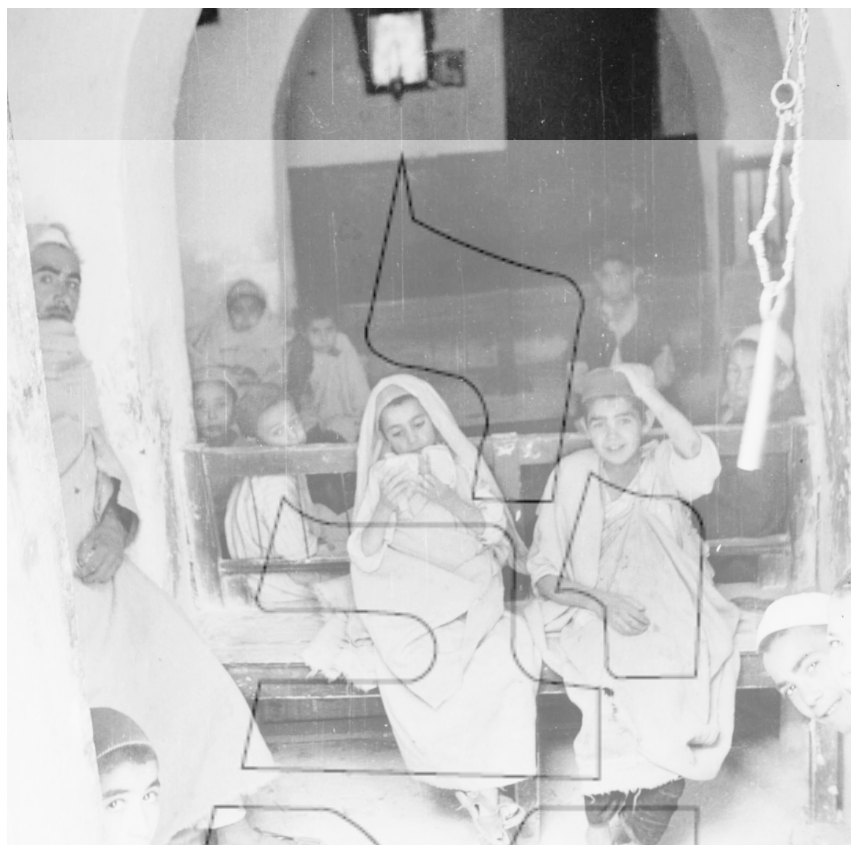
למרות ההשפעה ההדרדית בין הכהן לסלושץ קיים הפרל ניכר בהתייחסותם ליהודי הכפרים המבוזקים. סלושץ כתב מנקודת מבט רומנטית מצד אחד ואבולוציוניסטית מצד אחר. יהודי הכפרים ייצגו בעיניו תקופות קדומות בתולדות עם ישראל, וראייה זו באה לידי ביטוי באמירה בולטת ואף גרוטסקית במידת מה בספרו משנת 1927: 'Now more than ever did I feel my close relationship, my brotherhood, with these cave-dwellers, with these pre-historic people snoring around me' (עתה יותר מתמיד, חשתי קרבה, ואפילו אחווה, לשוכני מערות אלה, לאנשים פרה־היסטוריים אלה הנוחרים סביבי).⁸ משפט זה עולה בקנה אחד עם טענתו של האנתרופולוג יוהנס פביאן שהשיח הקולוניאליסטי — שלעתים חדר לכתבתם של אנתרופולוגים —

5 הכהן, מנהגים; הכהן, היהודים. הטל שיער שהמהדורה השנייה פורסמה בשנת 1928, וגם תיעד את החוזה שנחתם בין מורנו להכהן. ראו: הטל.

6 הכהן, הגיד. נוסף על דבריי שם במבוא של הספר ראו גם: גולדברג, עות'מאני.

7 הכהן, ספר.

8 סלושץ, מסעות, עמ' 131.

2 כיתת תלמוד תורה בבית הכנסת החדש, גריאן, לוב, 1947

מוגן בזכויות יוצרים

ראה את השולטים והנשלטים כמי שאינם שייכים לאותן ספרות של זמן.⁹ לעומת זאת הכהן, אף שגם הוא הוקסם מהחיים הפשוטים בהרים, תיאר דברים כהווייתם ונמנע מלתת לתפיסה רומנטית גורפת לעצב את תיאוריו.

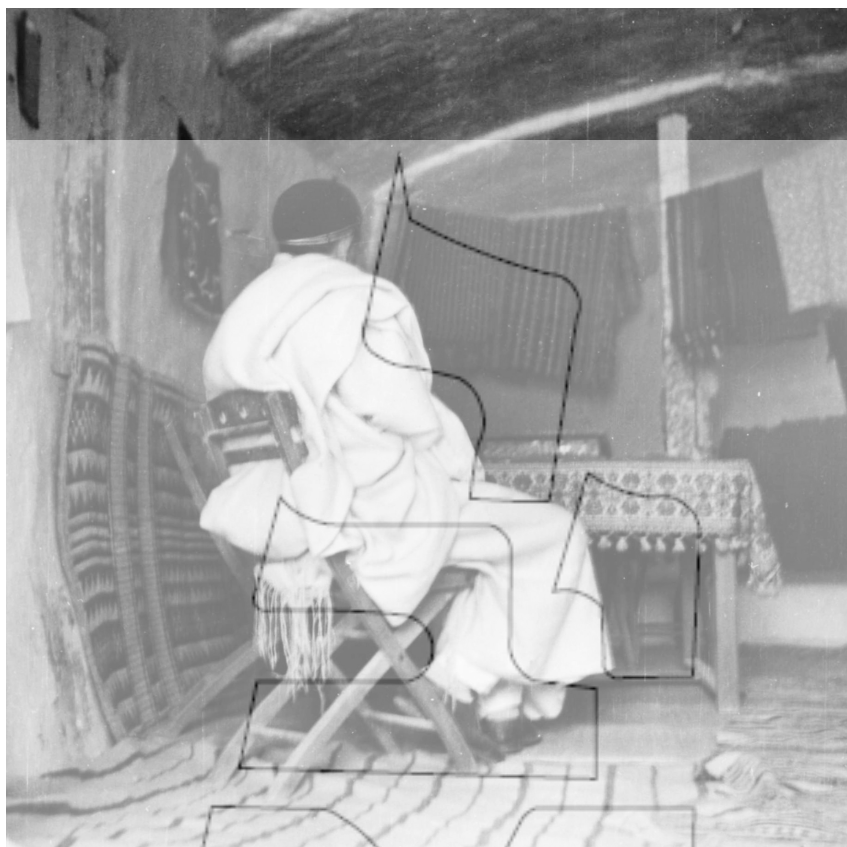
היום ברור לנו שבמקרה זה ראוי לסמוך יותר על התיאור ועל שיקול הדעת של בן המקום. אף שניתן ללמוד מכתביו של סלושץ דברים חדשים וחשובים, יש לגשת אליהם מתוך נכונות להפריד בין פרטי מידע שעליהם דיווח לבין מסגרת החשיבה הסוחפת שהציג. אך לפני שאתמקד באישוש התמונה השקולה של הכהן, ראוי להבליט את המעמד הקנוני שזכו לו כתבי סלושץ בתקופת המנדט – כל מי שהתמצא אז בעולם הספרות העברית המתחדשת ראה בסלושץ את המומחה לנושא יהודי צפון אפריקה. זאת ועוד, כמעט כל מי שנתקל בקהילה היהודית בג'ריאן הכירה מכתבי סלושץ, ובעקבותיו דיווח על המפגש עם בני הקהילה בנימה רומנטית ופטרונית. דוגמה לכך יש בדברים שכתב אברהם אלמליח, עיתונאי ומנהיג הקהילה הספרדית בארץ (ולימים חבר כנסת בכנסת הראשונה).

אלמליח ביקר בצפון אפריקה בשנת 1923 מטעם 'קרן קיימת לישראל', ובהיותו בלוב סייר גם באזור הג'ריאן, אך את רשמיו פרסם רק בשנת 1943, בכתב־העת 'הד המזרח'.¹⁰ אני משער שעיתוי זה נבע מהשלמת הכיבוש הבריטי של לוב בתחילת אותה שנה, אירוע שפתח פתח לחיזוק הקשר עם יהודי לוב. אלמליח הזכיר בראש מאמרו את כתביו של סלושץ, שהוא אף הכירו באופן אישי. הוא אימץ את סגנונו של סלושץ ותיאר את יושבי המערות כדוגמה ל'אדם הקדמון', וכן הדגיש את נידחות האזור, אף שציין כי הגיע אליו בפחות מיום נסיעה באמצעי התחבורה החדשים שהביאו האיטלקים. מכל מקום אמירה זו תורמת לאווירה הרומנטית ולדרמה של הגאולה המשתמעת מעדותו שבני שיחו 'בקשו ממני לקחת את כולם. אתי לארץ ישראל'.

דוגמאות נוספות לאותה מגמה יש בדבריהם של שני אישים שביקרו בג'ריאן במסגרת שירותם בארמייה השמינית הבריטית, שכבשה את לוב במלחמת העולם השנייה, ושהיו לימים לבעלי שם באקדמיה בישראל. אפרים אלימלך אורבך, לימים פרופסור לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, היה רב צבאי ארץ־ישראלי ביחידות העבריות של הצבא הבריטי במזרח התיכון. ביומנו מאותם ימים תיאר את בואו לג'ריאן בשושן פורים תש"ג, מצויד בספרו של סלושץ, וסיפר כי הציג לפני תושבי הכפר את התמונה של הרב כליפה חג'ג',

9 פביאן.

10 אלמליח.

3 שיח' אליהורד האחרון של גריאן, ח'ליפה חוגה חסאן (1943-1949), בביתו, גריאן, לוב,

1947

מוגן בזכויות יוצרים

מנהיג הקהילה בעת ביקורם של סלושץ והכהן.¹¹ אורבך, כמו סלושץ, פירש את המציאות שנגלתה לפניו כמונחים מהעבר הקדום: בביקור בכית הקברות המקומי ראה מקוננת על קבר קרוב שנפטר לא מזמן, ולדבריו 'נזכרתי בכנות ישראל ההולכות לתנות לבת יפתח. קול האישה היא היה קול תן'.¹² ערב צאתו לאזור ירפן בג'בל נפוסה כתב: 'לפני ששכבנו לישון עוד קראתי מספרו של סלושץ את הפרק על ג'אדו ועל יפהין'.¹³ כמעט ארבעים שנה לאחר שעבר סלושץ במקום, המשיך תיאורו לשמש מורה דרך למבקרים עבריים.

דב נוי, לימים פרופסור לפולקלור באוניברסיטה העברית בירושלים, הזדמן אף הוא לאזור בהיותו בצבא בריטי. נוי לא כתב את רשמיו מן הביקור אך חלק אתי לפני כמה שנים סיפור על אפיזודה מאלפת. בהיותו בטריפולי הוא שמע על קצין שמתכוון לבקר באזור הג'ריאן וביקש להצטרף אליו כי המקום היה מוכר לו מתוך כתביו של סלושץ. אף שלא תכננו לבקר ביישוב יהודי דווקא, ומשום כך נקבעה הנסיעה לשבת, הגיעו ליישוב היהודי בטיגרינה. יישוב זה, שהתגוררו בו שוכני מערות יהודים, ובמיוחד בתי הסנסת שלהם, שאחד מהם היה שקוע לגמרי במבנה תת־קרקעי, היו אבן שואבת לתיירים רבים. קבוצת החיילים שעמה בא נוי נפגשה עם היהודים, וכבמקרים אחרים המפגש בין חייל יהודי לתושבי המקום היה מרגש לשני הצדדים. נוי זכר כי גילה לאחר שעזב את המקום שמישהו גזר פיסת בד משולי מעילו (בשבת!). המקרה נחרת בזיכרונו גם מפני שנשפט לאחר מכן על השחתת רכוש הצבא. קשה לחשוב על ביטוי מובהק יותר למשמעות המגע עם חייל יהודי ממעשהו של אותו אדם שגזר בהיחבא פיסה מבגדו של נוי, עדות מוחשית למפגש.

תיאור נוסף של התרגשות הדדית כזאת נכתב כמה שנים מאוחר יותר, לאחר שבאפריל 1949 אפשר המנהל הצבאי הבריטי לנציגי הסוכנות היהודית לבוא לטריפולי ולהתחיל לארגן את העלייה לארץ. את התיאור כתב ברוך דוברבני, שליח עלייה שפעליו זכורים לטובה עד היום בקרב יהודים מלוב. דוברבני הוזמן לתרום את סיפור העלייה לספר 'יהדות לוב' אשר ראה אור בשנת 1960 מטעם 'ועד קהילות לוב בישראל'. הוא סיפר על פליאתו הרבה כששמע לראשונה על אודות אנשי המערות, ותיאר את תחושת השליחות שאחזה בו כבואו לבשר על קיומה של מדינת ישראל 'מעומק הלב בעמקי המערה'. בשורתו של איש הסוכנות התקבלה בסערת רגשות, בכי גדול צהלות וריקודים. והנה חלק מדבריו:

11 אורבך, עמ' 129-132.

12 שם, עמ' 130.

13 שם, עמ' 132.

4 המורה ותלמידיי בכיתת תלמוד תורה בבית הכנסת החדש בג'ריאן, רק לבית הכנסת היה חדר פנימי. על פי עדותו של מר דיסי חג'ג', כפי שנמסרה לגיל גורדון, בטר של הצלם, היו הזקנים יושבים כל לילה בין חג סוכות לחג פסח, מחצות עד הנץ החמה, ולומדים ספרי קבלה. החדר הפנימי היה נעים וחמים גם בחורף, ואחד הילדים היה מביא להם כל הלילה כוסות תה קטנות, ג'ריאן, לוב, 1947

מוגן בזכויות יוצרים

ספרתי להם כי פקד ה' את עמו והביא לו את גאולתו בחלק מארץ ישראל. נצחנו שבע מדינות ערביות רבות וגדולות מאתנו. והקימונו מדינה, ממשלה, צבא. עתה נוהרים מאות אלפים מכל קצווי־תבל בים ובאוויר למולדת, הנה באה גם שעתם, שעת גאולתם... חשבתי בתומי שהללו 'יצאו מכליהם' מרוב שמחה. הלא הם־הנם צאצאי הקנאים מימי מרד הגדול ברומא, על הרי הגליל... ואיך ייתכן שלכם לא יתפלג משמחה לשמע בשורת הבשורות כי תם ונשלם שעבודם בן־האלפים...¹⁴

שרשרת התיאורים הרומנטיים שהבאתי משקפת את נקודת ראותם של אנשים שהיו מזוהים עם הציונות. מהו הדבר שמשך ציונים דווקא לקהילה כמו זו של היהודים בגריאן? ייתכן שהציונות, תנועה לאומית שצמחה לא על אדמה משלה (ושהיו חוקרים שאפיינוה כתנועה לאומית של פזורה), נזקקה באופן מובהק לסמלים של תרבות עתיקת יומין, של עממיות ושל שורשיות. ומה שורשי יותר מחיי יום יום מתחת לפני האדמה? אם נכונה השערתי זו, דווקא הריחוק שנוצר בין המתבונן מבחוץ לבין אנשי המקום על ידי תיאורם כאנשי קדם, הוא שקירב אותם באופן סמלי למפעל הציוני. ההיגיון המובלע בטענתו הוא שכגודל המרחק במקום — שתורגם למישור הזמן — כך גודל הגאולה שאמורה הייתה להתרחש עם התאחדותם מחדש של בני קהילה זו, וקבוצות אחרות שכונו נידחות, עם מי שנתפסו כזרם המרכזי בתולדות העם. התפיסה הרומנטית והאידיאולוגית של שוכני המערות לא חדלה להתקיים גם לאחר שעלתה קהילה זו לישראל והתיישבה כמושב פורת שבגוש תל־מונד. אך לפני שאדון בכך אציג בקצרה את תנאי חייהם בגריאן.

יישובי היהודים בגריאן ומגוריהם: מבט אזורי

אוכלוסיית טריפוליטניה התרכזה בשלושה אזורים: העיר טריפולי וסביבתה; מישור החוף ממזרח וממערב לטריפולי; הג'בל (האזור ההררי). בין הג'בל, המורכב מרכסי נפוסה, גריאן, תרהונה ומסלאתה, למישור החוף מפריד מישור ג'פארה דליל היישוב, ההולך וצר ממערב למזרח.¹⁵

ברכסי הג'בל היו ערי שוק מרכזיות, שהתגוררה בהן אוכלוסיית קבע קטנה יחסית, אך בימים שבהם התקיים בהן מסחר, נהרו אליהן אנשים מכל האזור. בתקופה האיטלקית גדלה במקצת אוכלוסיית הקבע בערים אלו,

14 דובדבני, עמ' 314-315.

15 סעדון, עמ' 9.

5 עסקת מכירה בשוק, גריאזן, לוב, 1947

מוגן בזכויות יוצרים

ובמפות איטלקיות רשומות ערים שהיו למעשה כינויי האזורים שהיו העורף של השוק. בחיי היום יום כינו תושבי האזור את העיירה בפשטות השוק. כך היה בחבל הג'ריאן, הנמצא מדרום לטריפולי, והנישא לגובה כ-700 מ' מעל פני הים. העיר ג'ריאן מרוחקת מטריפולי כ-100 ק"מ, מהלך יומיים וחצי לפני השימוש באמצעי תחבורה ממונעים. הדרך הקצרה מטריפולי לג'ריאן חצתה את הג'פארה, אזור מדברי של נוודים למחצה, וכללה עלייה תלולה אל מישור הג'ריאן הפורה. לאורחות גמלים גדולות עדיף היה לצאת מטריפולי מזרחה עד עיר החוף ח'מס, להמשיך ממנה לג'בל, לחצות את מסלאתה ותרונה, ולבסוף להגיע לג'ריאן, ומשם יצאו דרכי מסחר ידועות לג'בל נפוסה במערב ולמיזדה ולחבל הפזאן בדרום. ברור אפוא שבעיני תושבי המקום לא היה הג'ריאן מקום מבודד כלל, אלא נקודה קבועה וידועה בציר מסחרי פעיל מימים ימימה – הן תחנה בציר בין-אזורי מטריפולי דרומה לתוך סודאן ואפריקה מדרום למדבר סהרה, והן מרכז של שוק מקומי באזור הג'ריאן עצמו. ליהודים, אשר שכנו בג'ריאן לפחות מהמאה השש עשרה, היה חלק נכבד בפעילות המסחרית במקום בשני ההיבטים הללו.¹⁶

עירת השוק הייתה מקום מושבם של חלק קטן בלבד מיהודי חבל ג'ריאן, בעיקר מהתקופה האיטלקית ואילך. רובם התמקמו בכפרים טיגרינה ובעבאס, שהיו קרובים לדרך הראשית. בתקופה האיטלקית פתחו כמה יהודים חנויות קבועות בעיירה ג'ריאן, שהו בהן בימי חול, וחזרו לבתיהם שבכפר לשבת. אוכלוסיית הקבע של היהודים בעיירה גדלה עד 100 נפש בעת ההפצצות על העיר טריפולי במלחמת העולם השנייה, עובדה שחייקה את הקשר בין המקומיים לעיר הברה. אך קשרים כאלה היו קיימים במידה זו או אחרת מאז ומעולם, וחבל ג'ריאן לא נבדל מבחינה זו מאזורים אחרים בחלקים הכפריים של צפון אפריקה שישבו בהם יהודים.

כשם שראוי להוציא את העוקץ האקזוטי מתיאור מקומם הנידה כביכול של שוכני המערות, כך גם באשר לצורת המגורים שלהם. בעבודת שדה אנתרופולוגית שעשיתי החל מחורף 1963 בקרב עולים מאזור הג'ריאן שהתיישבו במושב פורת, שוחחתי גם עם אנשים שעברו במושב, כגון אנשי הסוכנות היהודית. כולם הכירו את סיפור המערות וטענו שבני המושב הגזימו בתיאור בתיהם בחוף לארץ כבתים מרווחים ובעלי מידות. אך כאשר ביקרתי עם ידידי מהמושב דיסי הג'ג' במערת אליהו הנביא שבכרמל, הוא העיר שגודלה של המערה מזכיר לו את הבתים בג'ריאן. מתברר שהדיווח הילדני לא היה רחוק מהאמת למרות הספקנות שהביעו שומעיו בארץ.

16 סטיין; גולדברג, היהודים.

6 מוכר יהודי שוקל חיטה בשוק בגריאן וסביפו צופים ערבים, גריאן, לוב, 1947

מוגן בזכויות יוצרים

כל בית-מערה בג'ריאן נקרא חוש, ומפלס החצר שלו היה נמוך כ-8-10 מ' ממפלס הקרקע. הכניסה לחצר הייתה דרך מנהרה-פרוזדור ארוכה וחשוכה, שירדה מהכניסה אל החצר. בתחילת הפרוזדור נבנתה כניסה ונקבעה דלת מעץ שאפשר היה לנעול. שטח החצר היה כ-8 מ"ר, והתפצלו ממנה חדרים, רובם חדרי מגורים ומיעוטם חדרים שנועדו למטרות ספציפיות כמו מטבח, מחסן או בית מלאכה. חדר מגורים יחיד נקרא דאר, ובדרך כלל התגוררה בו משפחה גרעינית אחת.

פרטים אלה ואחרים מסרו לי התושבים היהודים של חבל ג'ריאן לאחר עלייתם והתיישבותם במושב פורת. רק מאוחר יותר נחשף לפני בכתב-היד של מרדכי הכהן תיאור מדויק וקולע של אופי המגורים באזור:

כל חצר חפירה אחת מרובעת, ערך עשרה מ(י)טר על עשרה מ(י)טר. גם העומק עשרה מ(י)טר. נורדים לחצר מן הפתח אשר הוא עומד על פני האדמה כדלתים ובריח. בית שער יורדים במדרון חתירה חשוכה, ארכה ערך ט"ו מ(י)טר, עד הגיעם לעזרת החצר. העזרה היא רחבה, ויש בה אורה המקבלת מן החפירה תוך החצר. החדרים בדפני החפירה מערות חתורים [חתורות] בחיק האדמה בלתי שום חלונות, כי מקבלות אורה מן השמש הזורחת בחפירה תוך החצר כשאר הבתים המוקפים גדר ואינם מקוורים רק החדרים.¹⁷

מבחינת התפיסה האדריכלית הבית בג'ריאן דמה אם כן לבית ים תיכוני מקובל, שבו חצר מרכזית לא מקורה, שממנה יוצאים חדרי מגורים לכל הכיוונים. ההבדל היחיד ביניהם הוא שבג'ריאן נבנה הבית בחפירה באחמה, ואילו הבית הים תיכוני נבנה באבן או בטיט על פני הקרקע.

שיטת הבנייה בג'ריאן לא הייתה יוצאת דופן בסביבתה — כך עולה מן העובדה ששיטה זו הייתה נפוצה גם באזור מטמאטה שבדרום תוניסיה. בשנת 1953 פרסם חוקר אנגלי בשם נוריס סקירה קצרה של צורות מגורים בטריפוליטניה ובדרום תוניסיה, ובכלל זה שימושים שונים במערות בחבל הארץ שבין הג'ריאן למטמאטה.¹⁸ ההבדלים בתנאים בין אזורים שונים בחבל ארץ זה, כגון אדמת מישור לעומת שטח הררי, סוג הסלעים, טיב הקרקע וכדומה, מסבירים הבדלים קטנים בצורת הבנייה. נוריס כינה את הבתים המסועפים במטמאטה וג'ריאן Grand Court, דהיינו מערות החצר הרחבה.

17 הכהן, הגיד, עמ' 311.

18 נוריס.

7 נער בחצר בית טיפוסי, מבט־על, גֶרִיאָן, לוב, 1947

מוגן בזכויות יוצרים

לטענתו החציבה בסלע הייתה שיטת בנייה זולה באזורים האלה, ששרר בהם מחסור בחומרי גלם לבנייה סטנדרטית כאבנים ועצים. הוא סבר שבניית החצרות הגדולות הייתה התפתחות מאוחרת של המאות האחרונות, לעומת צורות הפירה עתיקות יותר לתוך צלע הר.

בחבל הגריאן נעשתה החפירה הבנייה של המערות על ידי מומחי בנייה מאזור הפזאן, שמדרום לטריפוליטניה. יוצאי הגריאן במושב פורת דיווחו שחפירה בנייה של מערת מגורים אחת דרשה שנתיים עבודה. לפי תיאורם אופי הבנייה אפשר לחפור באדמה ללא צורך בקורות תומכות, והמערות סיפקו חום בחורף והיו קרירות בקיץ. ככלל יש לראות במערות אלה צורת בנייה מפותחת שהייתה מותאמת לסביבתן, ולא תוצאה של היעדר ידע טכנולוגי או של חוסר היכרות עם צורות מגורים אחרות.

עם זאת בצד ההבנה שצורת בנייה זו הייתה יציבה, הגיונית ומעשית בתנאי השטח הנתונים, אי אפשר להתעלם מכך שניתן להצגה בעולם באופן אקזוטי. בתי המערות של מטמאטה בדרום תוניסיה שימשו תפאורת רקע לכיתו של לוק סקיי׳ווקר (Luke Skywalker), מגיבורי סדרת הסרטים 'מלחמת הכוכבים'.¹⁹ וכישראל השמועות על אודות היהודים שוכני המערות מהרי טריפוליטניה עשו להן כנפיים ברחבי הארץ, ולאחר התיישבותם במושב פורת עוררו אנשי הגריאן את התעניינותם של עיתונאים וחוקרים למיניהם.²⁰

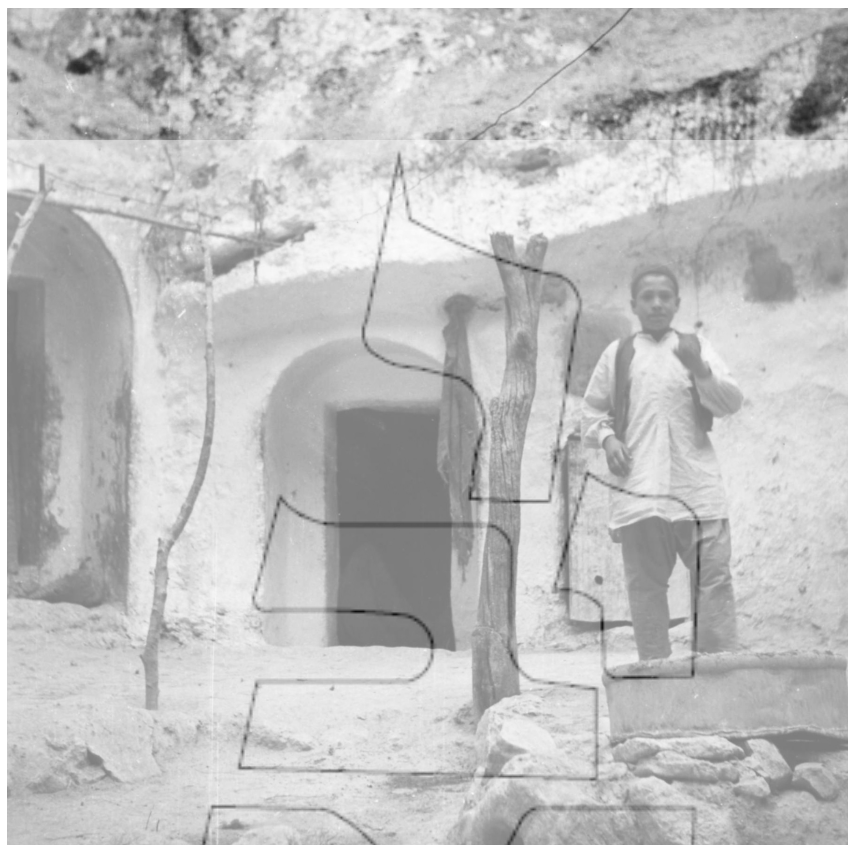
התיאור הרומנטי של הקבוצה לא מש אפוא מדמיונם של חוקרים ומשכילים, ומעידה על כך גם סדרת האנקדוטות הבאה. בשנת 1972 זכיתי להוציא לאור ספר שסיכם את תוצאות מחקריי במושב פורת, הן על העבר בגריאן והן על השתרשות הקהילה בישראל. בחרתי לספר בשם *Cave Dwellers and Citrus Growers* (שוכני מערות ומגדלי הדלים).²¹ ההשראה לכותרת באה בחלקה ממאמר קצר על המושב שכותרתו הייתה 'מערות לקוטג'ים', והשופיע בכתביעת ציוני היוצא לאור בארצות-הברית.²² מתוך רצון ליהנות מהמשיכה הרומנטית של דימוי זה אך בו בזמן להרחיק עצמי מהכותרת המקורית, העדפתי להשתמש באות החיבור וי׳, ולא בתבנית 'מ... ל...'. (...From... to). ביסוד שינוי הכותרת עמדו שני שיקולים. ראשית, אנתרופולוגים לומדים מוקדם בהכשרתם להיזהר מתבניות מושגיות שעולה מהן ריח אבולוציוניזם. הצבת

¹⁹ 'Star Wars in Tunisia', Anouk's Africa Travel Blog, 21 November 2007, <http://goafrika.about.com/b/2007/11/21/star-wars-tours-in-tunisia.htm?rd=1>

²⁰ גבאי; ניק; דרישת שלום; פנסון, הדרך.

²¹ גולדברג, מערות.

²² פנסון, מערות.

8 נער בחצר בית, ג'ריאן, לוב, 1947

מוגן בזכויות יוצרים

סיפור המושב (או כל קבוצה אחרת) בתבנית התפתחותית 'מ... ל...' עמדה בניגוד למהות האנתרופולוגיה כפי שהכרתי אותה. שנית, אף שהם רחוקים מלהיות פוסט־ציוניים – שהרי המושג לא היה קיים אז – מחקרתי בקרב יהודים מלוב לימדו אותי שהמעבר ההמוני מלוב לישראל היה התפתחות אחת שיכלה להתרחש, ושאכן התרחשה, אך בנסיבות אחרות יכלו להתפתח תרחישים היסטוריים אחרים. ואכן שיעור מסוים של האוכלוסייה היהודית בלוב בחר שלא לעלות לארץ־ישראל. החיים באזור הגריאן אשר בטרופוליטניה (שוכני המערות) וחווית החיים במושב (מגדלי הדרים) היו מרכיבים בולטים בהיסטוריה של קבוצה זו. אולם סיפור חיבוים של שני המרכיבים צריך להיות מסופר על ידי בני הקהילה ולא על ידי גורם חיצוני שיכפה עליהם סיפור זר. לעתים תהיתי אם מישוהו שם לב למשמעויות הללו המקופלות בשינוי מזערי במילות החיבור בכותרת הלועזית.

במהרה למדתי שלא זנו בלבד שאנשים לא תפסו את הרמז, הם אף טעו בהבנת הכותרת כולה. כאותה שנה עברתי לגור ולעבוד בישראל, ובהיותי עמית חדש בקהילה האנתרופולוגית המקומית הוזמנתי כמה פעמים להרצות על עבודתי. לפחות בשני מקרים הוצגתי לקהל כמחבר הספר 'משוכני מערות למגדלי הדרים'. התפלאתי במיוחד שאותו אי דיוק בשם הספר הופיע אצל שני אנשים השונים מאוד זה מזה באופי עבודתם. האחד היה רב נוי, שניתן להכתירו בתואר מייסד לימודי הפולקלור בישראל, והאחר – האנתרופולוג הנרי רוזנפלד, שבעבודתו על פפרי הערבים בישראל עמד על שיבוש חייהם במדינת ישראל בשנותיה הראשונות.²³ כעשרים שנה לאחר מכן צף שוב על פני השטח זיכרון שגוי של הכותרת, שהיה מבוסס על אותה (אי) הבנה; הדבר היה כאשר הציג אותי נועם סטילמן, היסטוריון ובלשן המתמחה ביהדות צפון אפריקה, בפני האגודה ללימודי יהדות בארצות־הברית. תקרית זו גם מעוררת שאלות על אי התיאום בין זיכרון כתוב לזיכרון מילולי, כיוון שכותרת ספרי הופיעה בצורתה הנכונה בכתביו של סטילמן. מכל מקום בכל המקרים האלה גבר הדימוי הנפוץ של הדרמה שנכרכה בשוכני המערות על תוצאות המחקר השקול המגולם בפרסומים אקדמיים.

הגריאן בתצלומים של העיתונאי עמוס גורדון

עם השנים שככה ההתעניינות המיוחדת בקהילה, כנראה מכיוון שבני קהילת שוכני המערות וצאצאיהם עמדו באתגרי ההתאקלמות ונקלטו בארץ, בדומה

לעולים אחרים מרקע מקביל. אולם בשנת 2009 הוצגה לציבור סדרת תצלומים של קהילת הג'ריאן שצילם בשנת 1947 העיתונאי והצלם יליד הארץ עמוס גורדון (1915-1996). בנו של הצלם, גיל גורדון, יזם לאחרונה בדיקה של המשמעות ההיסטורית והתרבותית של שמונה עשרה תמונות אלה שנשארו בעיזבוננו של אביו, ובדיקה זו הביאה את משפחת גורדון להתוודע ל'מרכז מורשת יהודי לוב' באור-יהודה ולארכיון של 'הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב' הנמצא במרכז.²⁴ אסתר גורדון, אלמנתו של עמוס, החליטה לתרום את התמונות לארכיון, ובליל נה רביעי של חנוכה תש"ע נפתחה במרכז תערוכה שהוקדשה לתמונות אלו של יהודי הג'ריאן. גיל גורדון הכין דברי רקע לתערוכה:

בשנת 1947 הציע אגף ההסברה של הצבא הבריטי לעיתונאים ארץ-ישראלים סיור מיוחד באזורי הקרבות במצרים וטרנפוליטניה. המישה עיתונאים (שמות האחרים אינם ידועים) נענו להצעה ויצאו לדרך כשיירה צבאית קטנה. גורדון, שהיה גם צלם מיומן, תעד את בתי הקברות גדולים באל-עלמייה, מבנים איטלקיים מונומנטאליים, עתיקות ארכיאולוגיות, את נמל טריפולי החסום באוניות טבועות, ודמויות של מקומיים. בשהייתם בטריפולי סופר לו באקראי על 'יהודים הגרים במערות' בהר הגבוה, כ-80 ק"מ דרומית לעיר. סקרנותו התעוררה ובאישור מיוחד הוא נסע להרים. הוא הצליח להגיע לספר מערות כזה, התעכב שם, צילם סידרה של 18 תמונות, קנה מהמקומיים — כמזכרת — שמיפת צמר לבנה מפוספסת, ושב על עקבותיו. כיום ידוע שהכפר היה ג'ריאן.

ייתכן שאחד העיתונאים בסיור היה ג'ון קמחי, שפרסם במרס 1948 מאמר על יהודי המערות בטריפוליטניה.²⁵ בין שקמחי היה חלק מאותה קבוצת עיתונאים ובין שביקר בג'ריאן בהזדמנות אחרת, מאמרו מספק רקע מאלף של המצב הרגיש של היהודים שם לאחר מאורעות הדמים של נובמבר 1945²⁶ וכאשר הדיונים הבינלאומיים בעתיד הפוליטי של ארץ-ישראל הגיעו לשלב המכריע. התמונות של עמוס גורדון, נוסף על ערכן האסתטי הניכר, מאפשרות להמשיך להעביר את מוקד ההתייחסות אל יהודי הג'ריאן מהמישור האגדי להתכוננות בקהילה שעברה ואורחות חייה ראוים להיות רשומים בתולדות

²⁴ אתר המרשתת של המרכז ראו: <http://www.livluv.org.il>

²⁵ קמחי.

²⁶ וולדברג, לוב, עמ' 97-122.

עם ישראל, לצד מקומה בהיסטוריה ובמורשת של לוב. קודם כול רוב התמונות של יהודי הגריאן שפורסמו עד כה סיפקו בעיקר ראייה כוללת – הסתכלות בחצרות הבתים מלמעלה למטה. בתמונותיו של גורדון יש גם מבטים מבפנים, מזוויות שונות, למשל בתמונה 9 נראה גבר בגובה המצלמה העומד באמצע חצר הבית, לידו שני כבשים, ומאחוריו דלת עץ של אחד הדאר. בתמונות של הכניסות לחדרי המגורים (למשל תמונה 8) ניכר שחלקן נחצבו באופן מוקפד – לא הייתה זו חפירה סתם, אלא מעשה עיצוב מכוון. בחלק מהכניסות נראה סיד טרי, שמן הסתם חודש בהתקרב חג הפסח. יש בכך רמז ברור שתרבות הדור של היהודים, וכלל התושבים באזור, הושפעה ממה שהיה מקובל מחוץ לגריאן. דוגמה אחרת לכך יש בתמונה של פנים בית שבעזרת דיסי חג'א' זיהיתי כי הוא ביתו של כ'ליפה חוגה חסאן (תמונה 3).²⁷ כ'ליפה כיהן כשיח' של הקהילה בתקופה הבריטית,²⁸ וקשריו עם העולם האירופי השתקפו בריהוט שבתמונה – השולחן והכיסא – שלא היו מצויים בכל הבתים. באופן כללי ניתן ללמוד מהתמונות הן על מאפיינים מסורתיים מקומיים שהיו קיימים באזור והן על פירות המגע של היהודים עם החברה, הכלכלה והתרבות שמסביב.

תקוותה היא שעניינים בוחנות תמשכנה לעיין בתמונות אלה, ושהמתבוננים יעלו שאלות שאפשר יהיה להשיב עליהן הן בסיוע תושבי הגריאן לשעבר והן בעזרת מסמכים שעומדים לרשותנו או שעתידים להימצא. לדוגמה בתמונה 6 מונחים על השולחן שליד המוכר היהודי כמה פריטים: משקולת, ניירות, עט, כרטסת וכרית לספיגת דיו או לחותמת או לחתימה בטביעת אצבע. מה אפשר ללמוד מפריטים אלה על היחסים המסחריים בין היהודי ללקוחותיו? מהי המסגרת המשפטית שבה התקיים המסחר? מה אפשר לומר על התפוצה של ידיעת קרוא-וכתוב באזור? או איך שיקף המסחר את ההבנות המקובלות בין יהודים למוסלמים בחיי היום יום?²⁹ לעניות דעתי למידע מסוג זה יש ערך לא פחות מאשר לתיאורים המרגשים שעלו מתוך מפגשים חדיפעמיים עם שוכני המערות עד עתה. ליתר דיוק, הערכה נכונה ומעמיקה של אותם תיאורים תלויה בהבנתו המדוקדקת והמאוזנת את תרבות קהילת הגריאן ואת תולדותיה.

27 תמונה של דיסי חג'א' עם חלק מבני משפחתו ראוי: גולדברג, מערות, עמ' 144-145, תצלום 5.

28 קמחי; גולדברג, מערות עמ' 27-29. שם, השם הפרטי של

כ'ליפה שונה לצורך הפרסום.

29 גולדברג, לוב.

9 דייר עם הצאן בחצר בית, גריאן, לוב, 1947

מוגן בזכויות יוצרים

קיצורים ביבליוגרפיים

- אורבך אפרים אלימלך אורבך, רשימות בימי מלחמה: ימנו של רב ארץ-ישראלי בצבא הבריטי, תש"ב-תש"ד / 1942-1944, תל-אביב תשס"ח
- אלמליח אברהם אלמאליח, 'בין שוכני המערות בטריפוליטניה', *הד המזרח ב*, יא [יח] (אדר ב' תש"ג), עמ' 5; יב [יט] (אדר ב' תש"ג), עמ' 8-9
- גבאי שפי גבאי, 'שוכני המערות הקימו מושבים: עדה קטנה שחיה בכפר-בורות במדבריות לוב', דבר, 1 בספטמבר 1970, עמ' 10
- גולדברג, היהודים הרווי גולדברג, 'היהודים בחברה ובכלכלה הכפרית של טריפוליטניה', חיים זאב הירשברג (עורך), *זכור לאברהם: קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמאליח נ"ע, ירושלים תשל"ב*, עמ' 176-194
- גולדברג, המזרחי (אנגלית) Harvey E. Goldberg, 'The Oriental and the Orientalist: The Meeting of Mordecai Ha-Cohen and Nahum Slouschz', *Jewish Culture and History* 7 (2004), pp. 1-30
- גולדברג, המזרחי (עברית) —, 'המזרחי והמזרחן: המפגש בין מרדכי הכהן לנחום סלושץ', מחקר ירושלים בפולקלור יהודי כב (תשס"ג), עמ' 145-157
- גולדברג, לוב —, *Jewish Life in Muslim Libya: Rivals and Relatives*, Chicago 1990
- גולדברג, מערות —, *Cave-dwellers and Citrus-growers: A Jewish Community in Libya and Israel*, Cambridge 1972
- גולדברג, עות'מאני —, 'השלטון העות'מאני בטריפולי מנקודת-ראווה של מרדכי הכהן', פעמים 3 (תש"ם), עמ' 37-44
- דובדבני ברוך דובדבני, 'מקיים בעליית גולת לוב', פריג'א זוארץ ואחרים (עורכים), *יהדות לוב, תל-אביב תש"ך*, עמ' 297-316
- דרישת שלום (ללא מחבר), 'דרישת שלום חיה מיהודי אפריקה הצפונית', *הבקר*, 8 ביוני 1943, עמ' 1
- הטל Robert Attal, 'L'autore e il suo traduttore: un contratto a Tripoli nel 1915', *Rassegna Mensile di Israel* terza serie 60 (1993), pp. 90-97
- הכהן, הגיד מרדכי הכהן, הגיד מרדכי: קורות לוב ויהודיה, יישוביהם ומנהגיהם, מהדורת הרותי גולדברג, ירושלים תשל"ט
- הכהן, היהודים Mardocheo Cohen, *Gli Ebrei in Libia: Usi e costumi*, trans. Martino Mario Moreno, Roma [1928]; reprint Firenze 1994
- הכהן, מנהגים Mordecai Ha-Cohen, *Usi, costumi e istituti degli Ebrei libici*, I: *Religione e magia, feste e cerimonie, vita e morte*, trans. & ed. Martino Mario Moreno, Bengasi 1924; reprint London 1987
- הכהן, ספר —, *The Book of Mordechai*, trans. & ed. Harvey E. Goldberg, Philadelphia 1980; reprint London 1993
- זוארץ ואחרים פריג'א זוארץ ואחרים (עורכים), *יהדות לוב, תל-אביב תש"ך*
- נוריס H.T. Norris, 'Cave Habitations and Granaries in Tripolitania and Tunisia', *Man* 53 (1953), pp. 82-85
- ניק מרים ניק, 'שוכני המערות היהודים בצפון אפריקה', *מוזיאון הארץ* 9 (1967), עמ' 88-92 (בשכפול)
- סטיין Sarah Abrevaya Stein, *Plumes: Ostrich Feathers, Jews, and a Lost World of Global Commerce*, New Haven 2008

נחום סלושץ, 'בהררי לוב', רשומות ד (תרפ"ו), עמ' 1-76
 Nahum Slouschz, *Travels in North Africa*, Philadelphia 1927
 —, מסעי בארץ לוב, א-ב, תל-אביב תרצ"ח-תש"ג
 חיים סעדון (עורך), לוב (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-
 עשרה והעשרים, ז), ירושלים תשס"ז

סלושץ, בהררי
 סלושץ, מסעות
 סלושץ, מסעי
 סעדון

Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*, New York 1983

פביאן

Mel Fenson, 'The Road from Tripolitania: Israel Revisited, Porat', *Jerusalem Post*, 2 December 1960

פנסון, הדרך

—, 'Caves to Cottages', *Zionist Review*, 23 February 1951, pp. 13-11

פנסון, מערות

Marc W. Kiel, 'Ideologies of Jewish Folklore: Reshumot – The Russian Years', Eli Lederhendler & Jack Wertheimer (ed.), *Text and Context: Essays in Modern Jewish History and Historiography in Honor of Ismar Schorsch*, New York 2005, pp. 256-282

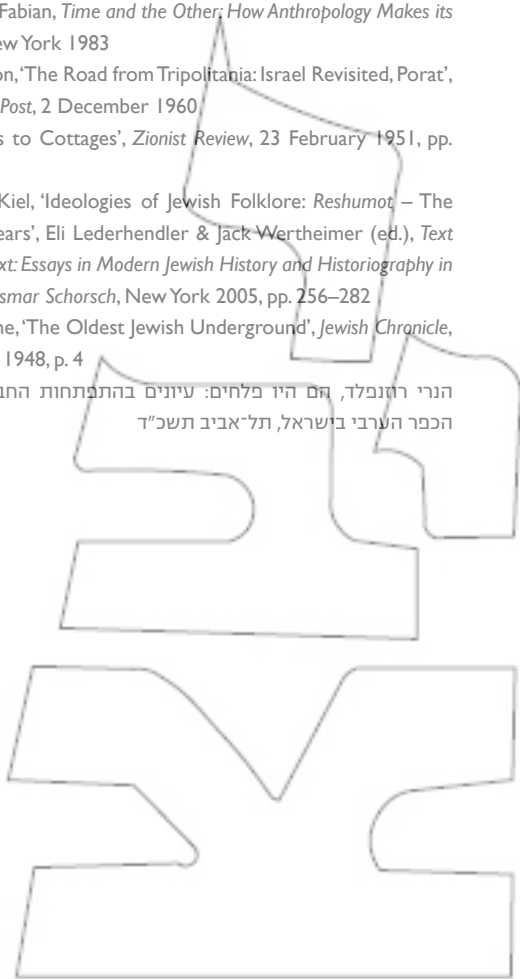
קיל

Jon Kimche, 'The Oldest Jewish Underground', *Jewish Chronicle*, 26 March 1948, p. 4

קמחי

הנרי רוזנפלד, הם היו פלחים: עינים בהתפתחות החברתית של
 הכפר הערבי בישראל, תל-אביב תשכ"ד

רוזנפלד

מגוון בזכויות יוצרים